

Záró beszámoló a „Világégés alulnézetből – A Második Világháború és a soá a szemtanúk narratíváiban” c. kutatásról

Kutatási projektünk témája a Második Világháború és annak emlékezete volt. Ez volt az, amit együtt kívántunk az egyén illetve a társadalom szintjén is tanulmányozni. Ehhez – túl a meglévő dokumentumokon – narratív interjúkra is kívántunk támaszkodni, hiszen a legszélsőségesebben beavatkozástól mentesen készülő narratív interjúk révén megszülető elbeszelt élettörténetek az elbeszelt történeteken túl azok jelenbeli megélése mellett az „akkori”, a történet idején való élményszint elérését is lehetővé teszik. Az elbeszelt szöveg hermeneutikai elemzése olyan eszköz, amelynek segítségével a kutató nem csak, hogy ráláthat arra, hogy milyen eltérések mutatkoznak az események megélésében a különböző időpillanatokban, de azokra mint folyamatra tud rátekinteni, s értelmezni tudja azok időbeli változásait is.

A megélt és elbeszelt élettörténet – a narratív interjúk hermeneutikai elemzésében alapvető fogalmi páros – használatával ugyanis az válik az elemzést végző kutató számára lehetségessé, hogy ugyanazon események különböző perspektívákból való megmutatkozását összevesse, hogy megértse nem csak azt, hogy milyen belső pszichés és külső társadalmi folyamatok alakítják az elbeszélést, de ezek hogyanjára is rálásson. Hogy megértse, hogy az identitás különböző aspektusai – a *ricoeur*-i *idem* és *ipse*, az ugyanazság és önmagaság – milyen viszonyban vannak egymással, s hogy mi a viszony az elbeszélésben a tudatos és a tudattalan élmények között. Hogy megértse azt a folyamatot, amelynek során az egyén – esetünkben a túlélő, s a másik oldalon a tétlen szemtanú, illetve kevés kivételtként a másik bajába beleérezni képes, s az ellen tenni is akaró embermentő – emlékezetében újra és újra átíródik, az időközben megéltek hatására újra és újra értelmeződik mindaz, amit korábban megélt.

S miközben az egyes interjúk elemzése az egyéni megélésbe, s annak időbeli alakulásba enged betekintést, a különböző interjúkból kirajzolódó különböző mintázatok együttese azt is lehetővé teszi számunkra, hogy az egyéni megélés háttéréül szolgáló, ugyanakkor arra vissza is ható társadalmi folyamatokba is belelássunk. Hogy megértsük azt a folyamatot is, hogy az egyén emlékezetének változása mellett hogyan változik a társadalom, a közösség emlékezete. Hogy hogyan változik az, ahogy a társadalom, s annak részeként a különböző emlékezeti közösségek reflektálnak a közös, ugyanakkor más és más

perspektívából megélt múltbéli eseményekre: esetünkben a huszadik század e legnagyobb drámájára és tragédiájára, a soára.

Ahhoz, hogy kihasználhassuk a módszerben rejlő lehetőségeket, arra törekedtünk, hogy a holokauszt emlékezete szempontjából már fentebb is említett, markánsan különböző – túlélők, embermentők és tétlen szemtanúk – csoportjaiban mindben készítsünk interjúkat. Ugyanakkor e különbségek mellett vannak jelentős területi különbségek is, amelyeket fontosnak tartottunk tekintetbe venni. A magyarországi soá történetében nem csupán Budapest érintett markánsan másképp, mint az ország többi része, hisz a budapesti gettó deportálására végül nem került sor, de voltak olyan települések is, amelyek zsidóságát nem Auschwitz-ba, hanem ausztriai munkatáborokba deportálták. Ennek megfelelően igyekeztünk arra is ügyelni, hogy interjúinkkal e három régió mindegyikét elérjük: mindegyikben találjunk olyanokat a soá mára már egyre csekélyebb számban „elérhető” túlélői és szemtanúi között, akik szívesen elmesélik nekünk élettörténetüket.

Ehhez a legtöbb település esetében idősoththonokkal vettük fel a kapcsolatot. Interjúalanyaink jobbára ezek lakói közül kerültek ki. Így Budapest mellett Kecskeméten, Makón, Pápán, Petőházán, Pozsonyban, Törökbálinton, Óföldreákon, Sopronban és Veszprémben is készítettünk interjúkat, összesen kb. kilencven darabot. Ugyanakkor különös örömünkre szolgál, hogy – más csatornák révén – sikerült embermentőkkel is kapcsolatba kerülnünk, s velük is készültek interjúk. Sőt, van olyan eset is, ahol sikerült mindkét „felet”, mentőt és mentettet is megszólaltatnunk.

* * *

A narratív interjú hermeneutikai elemzési módszerét egyes német tudósok „kollektív hermeneutikának” nevezik: az ő felfogásuk szerint ez a fajta elemzés feltétlenül csoportban végzendő, hiszen mind a biográfia, mind a szekvenciák elemzése, azaz a megélt illetve elbeszélte élettörténet elemzése során különös jelentőséggel bír az, hogy milyen mélyen vagyunk képesek az egyes események, illetve az elbeszélésben említettek jelentésébe, hatásába belegondolni, s ez közösen, úgy, hogy együtt építünk a különböző háttérű, tudású résztvevők hipotéziseire, hatékonyabban végezhető. Esetünkben az egyedi interjúk feldolgozásában ez a szemlélet – különös tekintettel arra, hogy a kutatói team alapvetően diákokból állt – a szokásosnál is nagyobb jelentőséggel bírt. Az elemzés mélysége mellett az ő – módszertani és a téma ismerete szempontjából való – továbbfejlődésük szempontjából is nagy jelentőséggel bírt, hogy egyes interjúk hermeneutikai esetrekonstrukcióját csoportban

végezve együtt láthattunk bele abba a folyamatba, aminek során az individuum ill. a társadalom emlékezete alakult az interjúkban elbeszélte események óta eltelt idők során. E közös elemzések kiváló alapul szolgáltak arra, hogy azután egyes esetek feldolgozásából esettanulmányok is szülessenek. Reményeink szerint ezek a dolgozatok is hozzá fognak járulni ahhoz, hogy jobban megértsük azt az egyénenként eltérő átírási folyamatot, amelynek révén európai történelmünk e szégyenteljes fejezete a kollektív emlékezet részeként is folytonosan alakul, változik.

Ugyancsak arra való tekintettel, hogy a team tagjai jobbára még nem érett tudósok, hanem pályájuk kezdetén lévő diákok, fontosnak tartottam, hogy a tényleges empirikus kutatási folyamat a team más forrásokból való tanulásával is társuljon, hogy közösen elolvassunk és feldolgozzunk olyan szövegeket, amik egy ilyen szemléletű kutatómunkában alapvetőek. Ennek megfelelően rendszeres találkozásaink három különböző „szálon futottak”. Egyrészt minden alkalommal feldolgoztunk bizonyos fontos szövegeket, tulajdonképpen olvasószemináriumi jelleggel. Ennek részeként Aleida Assmantól, Jerome Brunertől, James E. Youngtól, Paul Ricoeurtól, Alan H. Rosenfeldtől, Rudnói Teréztől, Závada Páltól és Szántó T. Gábortól olvastunk különböző tanulmányokat, illetve regényeket, novellákat. Emellett – részben a történelmi ismeretek gyarapítása, részben az emlékezeti idősíkok eltéréseire való rálátás érdekében, naplókát is olvastunk közösen. Másrészt foglalkoztunk magával az interjú technikával is: akik még korábban nem tanulták meg a narratív interjúzás módszerét, azokat – a módszerben már előbbre tartó teamtagok részvételével – megtanítottuk arra. Ez a közös tanulás, illetve egymás tanítása, azok számára, akik már korábban is ismerték a módszert, az abban való továbbfejlődést, a nehezebb helyzetek megoldására való képesség kialakítását szolgálta. Ezeken túl pedig, harmadikként, magukat az elkészült interjúkat illetve az interjút végül nem eredményező, de arra irányuló helyzeteket beszéltük meg.

A két év során teamünk bizonyos átalakulásokon is átment: bevettünk új tagokat is, hiszen a kezdeti „stáb” egyes tagjai elvégezték az egyetemet, s az ő munkaerejüket másokéval kellett pótolnunk.

A munkával kapcsolatos szervezési feladatokat a rendszeres találkozóktól részben függetlenül végeztük el: a találkozók során kiválasztott településeken a team egyes tagjai kapcsolatba léptek ottani idősotthonok vezetőivel, akiken keresztül megtaláltuk interjúalanyainkat. Vidéki interjúink jobbára az így megszervezett csoportos terepmunka során – amikor a team 4-5 tagja, jobbára a kutatásvezető gépkocsiján – elutazott a kiválasztott

otthonba – jöttek létre. Budapesti interjúalanyainkat pedig jobbára hólabda módszerrel találtuk meg, s természetesen egyénileg kerestük fel.

* * *

Margit és Irén, hasonlóan Terézhez, akivel egy korábbi kutatásomban találkoztam, szintén szemtanúk. Méghozzá hozzá hasonlóan ők is olyanok, akik – hiszen mindketten sabeszgojként szolgáltak zsidó családoknál – „testközelből” tapasztalták meg zsidó „szomszédaik” üldözését, s a velük készült narratív interjúinkban élettörténetük részeként mesélnek is erről. Mi pedig – részben mert különösen kíváncsivá tett minket ez a hasonlóság – a velük készült interjúk elemzésével utána kívántunk járni annak, hogy ők milyen módon tudtak megküzdeni azzal az érzelmi nehézséggel, amelyet ez a közelség okozott, s amellyel ő – interjúja tanúbizonysága szerint – vélhetően a magyar társadalomra a témában jellemző agyonhallgatás okán, tulajdonképpen az elkövetkező hatvan évben sem tudott megküzdeni. Ugyanakkor ízelítőül a kutatás során végzett munkánkhoz – s némi betekintést nyújtva ezen interjúk elemzése során szerzett tapasztalatainknak - rövid összefoglalását adjuk az interjúinkból készült esettanulmányainknak.

Margit interjúja

Margit 1920-ban született egy Pápa melletti kisfaluban szülei harmadik gyermekeként. A katolikus család férfi és nő tagjai is munkát vállaltak a közeli gyárakban. Margit az elemi iskola elvégzése után sabeszgojként és bejárónőként kezdett dolgozni zsidó családoknál, valamint a család gyerekeire is ő vigyázott. Munkáltató családjainak egy-két fontos ünnepi eseményén is részt vett. A háború ideje alatt megházasodott, férjével egy üresen álló lakást választottak ki, amit a városháza kiutalt részükre. Az ingatlan egy elhurcolt zsidó család tulajdona volt, akinek férfi tagja visszatért és visszakövetelte tulajdonát. Később egyik zsidó munkáltatójának lánya is hazatért, ám ő hamarosan öngyilkos lett. Első gyerekével volt várandós, mikor a nyolcadik hónapban járva egy zsidó munkáltatója elvitte egy zsidó orvoshoz, akitől gyógyszert kapott. Másnap megindult a szülés és a baba meghalt.

Az alábbi életrajzi események csak néhány azok közül, amelynek során Margit valamilyen viszonyba kerül a város zsidó lakosaival. Akkor kerül a családokhoz, amikor az antiszemita közhangulat egyre érzékelhetőbbé válik, és egészen elhurcolásukig a családok mindennapjainak része marad. Vajon hogyan érez mindezzel kapcsolatban? Hogyan viszonyul a szemtanúk felelősségéhez? Élettörténetének elbeszélésében a problémákkal teli

lakáskeresés és a gyerekvállalás is hangsúlyos szerepet kapnak. A fentebb leírt életrajzi események tudatában feltehetjük a kérdést: vajon büntudatot érzett, amiért egy zsidók által hátrahagyott ingatlanba költözött férjével? Talán a lelkiismeretfurdalás készteti arra, hogy narratívájában újra és újra visszatérjen szegényes életkörülményeinek, problémás lakás kereséseseinek története? Mindezek mellett hogyan alakítja a zsidóságról alkotott véleményét az, hogy egy zsidó orvosnál tett vizit másnapján veszítette el első gyermekét?

Főnarratívájában kronologikusan meséli el élete eseményeit, ám elbeszélését gyakran az időre vonatkozó mesei elemek vezetik, azt az érzést keltve, hogy az idő olyan gyorsan repült el, hogy nem is érdemes egy-egy eseménynél hosszabban elidőzni. Háborús emlékeire rátérve a zsidók elhurcolását említi elsőként, ám gyorsan témát vált, és mintha egész főnarratíváját a háborús idők elkerülése vezetné. Feltűnően sokat beszél azonban a lakáskörülményeiről, és mikor a visszakérdezések szakaszában az interjúer katona férjéről kérdez, Margit ismét a lakhatás kérdésére tér rá, amellyel összeköti interjúnk fókuszát, a holokauszt emlékezetét is. Így kezdi elbeszélését: *"Hát nem kaptak akkor lakást úgy, mint most. Hány tényleges katona vót akkor. Akkor nem hiszem, hogy adtak, már később inkább talán vót akinek, de ez nem vót olyan rendszeres. Mer azér ám jó az, aki kap lakást. Ugye azér is mennek katonának, mer má lakást kapnak."* Elsőre meglepőnek tűnhet a két téma összekapcsolása, így érdemes részleteiben is elemezni az elmondottakat. Margit talán úgy érzi, hogy férje szolgálatait nem becsülték meg eléggé, hiszen az igazi elismerés a haza szolgálataért egy lakás lett volna? Esetleg azért választotta katona férjét, mert biztos megélhetést remélt a férfi foglalkozása miatt? Ezután a bombázásokra tér rá és így folytatja: *"(...) mire onnan Ausztriából hazagyöttünk, arra már lakásunkat elfoglalták, ami vót. Egy jókora szoba vót, nem vót más."* Az elfoglalták szó egy jogtalan aktusra utal, a mondat második fele pedig magyarázkodásként hat: nem volt olyan nagy ez a lakás, hogy ők maguk jogtalanul éltek ott - olvashatjuk ki szavaiból. A válasz befejezése után az interjúer erre a lakásra kérdez vissza, mire Margit a következőket meséli el: *"Azt monták, hogy ki köll menni ebből a lakásból, mer egy nagy ház vót ez, csak egy szobát kaptunk mi. Aztán azt monták, hogy meggyütt a gazdája, aztán követeli a lakást."* Szavait magyarázkodásként is felfoghatjuk: a család gazdag volt, így az, hogy ők egy szobát megkaphattak ebből a nagy házból, igazán nem vétek. Vagy talán azért fontos kiemelnie, hogy több szoba is volt ebben a házban, hogy már az elején leszögezze, hogy nem egyedül ők költöztek be, így nem egyedül őket terheli a felelősség? És miért éppen a követeli szót használja? Azért, hogy még a visszakérés okának elárulása előtt biztosítsa, az ő beköltözésük jogosnak tekinthető? *"Aztán*

hát mondtuk mi meg, hogy adjanak egy=egy lakást, másikat, aztán elmegyünk oda akkor. Laktak ottan még ketten-hárman." Az elbeszélés folytatásában már egy megbékélőbb hangot hallunk, mégis kiköltözött volna a házból, mondja, és ismét hangsúlyozza, hogy nem ők voltak az egyedüliek, akik beköltöztek, a felelősség nem egyedül őket terheli. Majd mindezek után, mint egy drámai késleltetés csúcspontjaként kimondja, amit arról gondol, miért is kellett kiköltözniük. *"Aztán nem ragaszkodtam annyira, mer ismertem a gazdáját a háznak, jártam én benn akkor, amikor még itt vótak a zsidók. Zsidóé vót."* - zárja válaszát Margit. Vagyis nem csak ismerte az ott lakó családot, járt is bent náluk, feltehetően egyik munkáltatója volt az onnan elhurcolt zsidó család. Az ismeretség ellenére azonban mégis zsidóként és nem nevén nevezve hivatkozik rá, mert talán a megnevezés elkerülésével és a távolságtartással büntudatát is csökkentheti.

A hosszú beszélgetés kb. felénél, két óra elteltével érzi úgy Margit, hogy kimondhatóvá vált az, amire eddig csak utalt és kerülni próbált, hogy egy zsidó család házába költöztek be. Ezután hosszan mesél munkáltatóiról, hozzájuk fűződő érzéseiről, ám narratívájának inkoherenciája és a gyors váltások jelzi számunkra, hogy a történetek erős büntudatot keltenek benne. Több interjúrészlet alkalmával az az érzésünk támadhat, hogy az érthetőség hiánya mögött más is meghúzódik, talán Margit nem csak beköltözött a hátrahagyott ingatlanba, de ott más tárgyakat is használatba vett, esetleg elrejtett értéktárgyakat talált. A büntudatot haraggal igyekszik kompenzálni, miközben a családról és hozzájuk fűződő érzéseiről mesél, többször megjelennek az alább idézetthez hasonló antiszemita állítások. Az interjú egy pontján hosszú szünet után így fogalmaz: *"(13) Hát: nem is tudom, nem tudok rájuk rosszat mondani, csak itt most nagyon követelődznek."* Talán azért fogalmaz úgy, hogy nem tudna a családról rosszat mondani, mert az akkori közhangulattal szeretne vitatkozni? Vagy ez a mondat inkább az interjúnerk szól, azt gondolja, nem mondhat rosszat a zsidókról, a megfelelésvágy hajtja, mikor így fogalmaz? Miért említi ekkor mégis azt, hogy "követelődznek"? *"Most hogy tegyék rendbe a templomukat. Soha nem csináltak azok a temetőbe sírt, csak mentek látogatni és egy követ vittek oda. Rátették a sírra. Be vót nőve borostyánnal, gazzal, **senki nem nyúlt hozzá**, és most kívánják azt, hogy a magyarok tegyék-"* Az eddig határozatlan elbeszélés határozottságba vált át, Margit már nem a "nem tudom" szót, hanem a "most", "soha", "senki" szavakat használja. Már nem felelősségén gondolkodik, hanem vádló hangnemet vesz fel, és éles elhatárolást tesz zsidók és magyarok közé. Azt ki is emeli, hogy *"senki nem nyúlt hozzá"*, mintha még ebben a vádló mondatban is magát mentegetné. Talán a zsidókat vádolná, amiért azt mondták rájuk, hogy

rosszat tettek? Talán arra utal, hogy ő nem ártott közvetlenül senkinek, hozzá sem nyúlt a meghurcolt zsidókhoz? Vagy még ebben a mondatában is a zsidók által hátrahagyott vagyontárgyakra utalna, és arra, hogy ő nem nyúlt ezekhez? *"Hát nem mi akartuk, hogy vigyék el őket. Abszolút nekünk nem vót utunkba. Hanem németek vótak, ezek hozták ide a hadseregüket is. Megszálltak bennünket."* Ismét nyomatékosítja mondandóját, mikor felelősségéről beszél: nem ő és nem is ők akarták, hogy ez történjen. Vagyis ismét megosztja a felelősséget mindazokkal, akik ugyanúgy néma tanúi voltak az eseményeknek. Majd meg is nevezi az elkövetőket: a németeket, immár három csoportot azonosítva: a németeket, mint elkövetőket, a magyarokat, mint megszállott, áldozat népet? És kik a zsidók felosztásában? Ha áldozatok, mi különbözteti meg őket az említett magyarok jellemezte áldozatiságától?

Első terhességének idején egy zsidó munkálatója egy zsidó orvoshoz viszi el, aki tablettát ad neki, másnap pedig megindul a szülés. Margit többször elmeséli ezt a történetet, úgy fogalmaz *"mert problémát nem fedezett föl"*, mégis gyógyszert adott neki, amitől másnap megindult a szülés és a baba néhány óra múlva meghalt. Mintha ennek a történetnek az elmesélésével és hangsúlyozásával is a zsidók ellen érzett haragját szeretné legitimálni.

Irén interjúja

Irén 1920-ban született egy kis faluban munkás szülei második gyermekeként. Az elemi elvégzése után 11 évesen már fodrászsegédként dolgozott, később a mestervizsgát is letette tanult szakmájában. 18 évesen költözött Makóra, ahol két zsidó családdal élt egy házban, és az ismerős családoknál olykor sabeszgojként is dolgozott. A háború idején házasságot kötött egy előjáróságnál dolgozó férfival, és hamarosan gyermekük született. 1944-ben a németek bejövetele után az általuk fogvatartott többnyire orosz katonák haját borotválta, ahogy később apjával a gettóba zárt zsidók pajeszát is ő vágta le. A kántor, aki korábban a szomszédja volt Irénéknek, túlélte az üldöztetést, és visszatérve Makóra, nemcsak, hogy felkereste a nőt, de szerettei haláláról is részletesen beszámolt neki.

Irén nem csak közelről látta zsidó szomszédai sorsát, akiknek házába bejáratos volt, de néhányuk visszatérte után szembe kellett néznie a történetekkel, hiszen szomszédja maga mesélte el az általa megélteket. Vajon hogyan küzd meg mindezzel Irén? Az előjáróságon dolgozó férje talán segíthetett volna a halálra ítélt zsidó szomszédokon? Talán Irén véli úgy,

hogyan ez lehetséges lett volna? Büntudat gyötri mind emiatt? És hogyan tud megküzdeni azzal, hogy fodrászként maga is részt vett a gettóba zárt zsidók pajeszának leborotválásában?

Irén kronologikusan haladva mesél életéről, ám a háború időszakára csak érintőlegesen tér ki, az ételszerzés nehézségeit és az orosz katonák pozitív tulajdonságait emeli ki. Mikor a háborút szóba hozza sok esetben a jelenbe ugrik, és az idősök otthonában tapasztaltakra tereli a szót. Történeteiből kiderül, hogy sokszor vállalja fel az intézet vezetésével a konfliktust, és igyekszik megvédeni nála is elesettebb lakótársait.

A kb. 4 órás interjújának felénél járunk mikor az interjúer a Makóra költözésre kérdez vissza, ekkor említi meg Irén először zsidó szomszédait. "- - - *Hát - - arra nem nagyon emlékszőm vissza, de tudom, hogy * hogy - - ő * közbe - - no lám=lám ezt jó, hogy mökkérdőzte*" - kezdi elbeszélését. Furcsán hat ez a mondat, miután gyerekkoráról is sok emléket elmesélt már. Miért éppen ez az emléke, amire jó, hogy rákérdezett az interjúer és amire különösen nehéz visszaemlékeznie? "- - *mert, amikor én bejöttem ide - - - - nem olyan borzasztó sokára - - - - a * >zsidókat - - üldözték< akkó jött a zsidóüldözés - - - -*" - mondja, hosszú szüneteket tartva. Irén rögtön a borzasztó után kiemeli a sokára szót, talán annak tudatosításaképpen, hogy véletlenül sem a történetekre gondol, amikor azt mondja, nem olyan borzasztó. A szünetek, a kevésbé koherens mondatok jelzik számunkra, hogy igazán nehéz belekezdenie a történetbe, amit így folytat: "*És: - - akkor az édesapám kihívott bennünket, mert azok * csinálták ott * a vásárhelyi utat Makóról Vásárhelyre csinálták az utat - - és kihívott bennünket hogy borotváljuk a zsidókat - -. Szörnyű vót - - - - azok az idős bácsikák nem akarták engedni, hogy a pajeszt levágják.*" - *És az én jó apám azt mondta, hogy **nem** is fogom - - és úgy csinálta, hogy * csak * vágott el belőle oszt azt mondta, ha győn valaki így csavarja hátul.*" Az első történet, amit elmesél a zsidók sorsáról ez a segélytörténet, és ebben nem ő, hanem apja a főszereplő. Mintha a legfontosabbnak azt tartaná, hogy elmondja, hogyan segített a zsidókon, de mivel nem tud ilyet mondani, ezt a történetet meséli el. A történetben jóval fiatalabbnak írja le magát valós koránál, egy elveszett gyerekként mutatja be akkori önmagát, akinek felnőtt útmutatásra van szüksége. A valószínűleg lelkiismeretfurdalással terhelt történet elmesélése után újabb és újabb történeteket oszt meg a vele egy házban élő zsidó családokról, és lassan kibomlik elbeszélésében a vészkorszak előtti időszak.

Nem sokkal később az elhurcolás előtti időkre is rátér a következőket mesélve: "- - *A másik - hagyott az asztalán egy tollat. * Na akkó még nem ilyen tollak vóttak, hanem belem-*

köllött mártani a tintába - - és olyan nagyon nagy vót a külső része, azt neki hagyta a férjemnek. Mert a férjem a tanácsnál dolgozott és őneki köllött - - néz-mögnézni hogy mi hogy mint van, sok mindönt mög köllött nézni neki. - - És - - bele vót írva hogy - - papír * bele vót * csavarva: * mikor szétbontotta a tollat a férjem, * és - - rávót írva hogy * megyünk * de hogy hova - - azt-az isten se tudja. Ez vót ráírva."* Nem tudjuk meg pontosan sem azt, hogy hogyan került Irén férjéhez a tárgy, sem azt, hogy segítségkérő üzenet volt-e a tintatartóban, ahogyan az sem derül ki egyértelműen, hogy Irén férje segíthetett-e volna tisztségénél fogva a zsidó családnak, netalán köze volt a zsidó vagyok vagy a családok összeírásában. Az is lehetséges, hogy a később tulajdonunkba került tárgyak miatti lelkiismeretfurdalása az, ami miatt elmeséli ezt a történetet, amiben egyértelműen jelzi, hogy ezt nem eltulajdonította, hanem megkapta. Elmesélése azonban úgy hangzik, mintha szomszédságukban élve ő maga semmit sem látott vagy hallott volna a zsidók félelméről. Nem akarta meglátni félelmüket, vagy emlékezni nem akar rá? Úgy mesél a történetekről, mintha csak a férj látott vagy hallott volna bármit. Ugyanígy a hátrahagyott üzenetről szóló elbeszélés is gyors, amelyben gyorsan elhárítja a tudás felelősségét, mintha valóban nem sejtett volna senki semmit arról, milyen sors várhat a deportált zsidókra.

Mivel egyik szomszédja visszatér, Irén kénytelen szembesülni azzal, mi történt a haláltáborba hurcolt zsidókkal. Az egyik említett kisfiúra való visszakérdezéskor ezt a történetet meséli el: *"Hát az möghalt.- - Kint - - pa- ott - - kint - - a - - g-gázkamrába - - azt mondtam."* A részletből azt láthatjuk, hogy nagyon nehéz kimondania a krematórium szót, valamiért mégis fontosnak tartja. Talán arra gondol, hogy ettől a kegyetlen haláltól tudta volna megmenteni a kisfiút vagy bárki mását? És mit jelent a „pa-“, félig kimondott szó, Palesztínát? Róth Móríc egyik fia mégis túlélte, vagy csak elszólás Irén részéről a szó, csak szeretette volna, ha hazatérhet? Mind ezután hosszan és részletesen meséli Áron és családjának halálát: *"Mos tessék elgondolni neköm így mesélte az-z apja"* Miért érzi szükségét, hogy felszólítsa az interjúert, képzelje el? Azt gondolja, elképzelni sem lehet azt, ami történt, csak ha nagyon próbálkozik? Szeretné megosztani a felidézést az interjúerrel, mert úgy érzi, ebbe egyedül belegondolni sem lehet? És miért kell kiemelnie, hogy így mesélte az apa? Úgy érzi minden más elbeszélés kevésbé hiteles, mindezt csak a szemtanúk mesélhetik el, vagy igazolásul szolgál a történet hitelességéhez? *"- - hogy * vót egy, - - szoval mikor az ez * a - g:ázkamra - - - működött - - és ők kint voltak * nem vótak együtt a feleség mög a család mer * csak ott találkoztak * és nem szabad vót egymáshoz mönni. - - És * a * a * nya- a nyomorékokat a betegöket azokat hajtották a máglyára * és ilyen * piros szőnyeg volt*

*terítve mög aztán két oldalt, * ha így vót, * ő így mesélte neköm."* Elsőként a körülményekről ad részletes leírást, a családtagok megnevezése nélkül, mintha addig sem kellene elképzelnie, hogy mindezt az ő ismerősei élték át. Irén a gázkamrát nevezi máglyának? Vagy az utolsó időkben Auschwitzban működő nyílt égetésre utal ezzel? Talán a máglya szóról a történelmi tudására asszociál? Ha igen, mi juthat vajon eszébe, talán az, hogy akiket máglyahalálra ítélték nem voltak mind ártatlanok? Talán ezzel szeretné önmagát is meggyőzni, hogy a zsidók tehettek sorsukról, különben feldolgozhatatlan, ami történt? Vagy éppen az ártatlanul meggyilkoltak jutnak eszébe a szóról? Talán a szó használatával el tudja távolítani az eseményt? Mindez után újra megerősíti, hogy a férfi így mesélte el, ami lehet ismételt annak a jele, hogy önmaga elképzelni se merte volna, mi történt, ha a férfi nem kezd bele az elbeszélésbe. Miután elmeséli a férfi feleségének és gyermekeinek halálát, ezzel a megállapítással zárja narratíváját: "- - *Hogy így vót nem-e * hát * ki tudja."* Miért bizonytalanodik el végül kétségbe vonva a történet hitelességét? Elképzelhetetlennek tartja, hogy így volt? Ha a történet kétségbe vonható, mégsem muszáj belegondolnia, hiába mondta ki? Haragszik a férfire, amiért elmesélte neki, jobb lett volna, ha senki sem szembesíti a részletekkel, mert akkor nem kellene büntudatot éreznie? Irén láthatóan nehezen küzd meg a halottakkal, vívódik, hogy elfogadja-e az elmeséltek hitelességét, mintha önmagát is meg kellene győznie annak hitelességéről. A soáról elmesélt történet után nagyot ugrik az időben és témát váltva ismét az otthonban tapasztalt igazságtalanságokra tér rá. Ezen a ponton talán elmondhatjuk, Irénnek nagyon nehéz megküzdnie a segítségkérés elmulasztásával, és a jelen jótetteinek elbeszélésével igyekszik kompenzálni az akkor elmulasztott segítséget.

* * *

Mindezek mellett szeretnénk köszönetet mondani a Tehetséggondozási Tanácstól kapott támogatásért, amely azt is lehetővé tette számunkra, hogy kellő alapossággal felkészüljünk arra, hogy a megkezdett munka folytatására az Országos Tudományos Kutatási Alapnál pályázzunk. Az ott elnyert támogatás révén az itt megkezdett kutatómunkánkat annak a projektnek a keretében folytatjuk tovább.

Budapest, 2017. december 5.

(Vajda Júlia)

kutatásvezető